

Adam Hołub

Wyższa Szkoła Policji w Szczytnie
Wydział Bezpieczeństwa Wewnętrznego
Instytut Badań nad Przestępczością Kryminalną i Terroryzmem

Ekstremizm i radykalizm jako środowiska rozwoju terroryzmu

Abstract: Extremism and radicalism as an environment of the terrorism growth/terrorism escalation

Political doctrines located on both edges of the line left-right ideological provides a convenient base for supporters of action based on violence. The problem is the use of the concepts of extremism and radicalism that must be considered separately. Extremism is based on violence and radicalism wants to achieve the objectives with respect for the principles of the political system. Past experience shows that both the extreme left and the extreme right to use violence linked to terrorism. Also, religious radicalism allow violence against people who do not wish to obey the basic principles laid down in the holy books. Countering extremism is a serious element of counter-terrorism strategy, which should serve as the basis for these activities.

Keywords: extremism, radicalism, terrorism, fundamentalism, communism, fascism, anti-globalization movement

W analizie zjawiska terroryzmu istotnym elementem jest zdiagnozowanie jego przyczyn, a także pobudek, jakimi kierują się sami wykonawcy aktów terrorystycznych. Ważne wydają się tu zarówno ideologia, jak i religia czy system filozoficzny. Jednakże jako najistotniejsze zastrzeżenie należy przyjąć, iż mowa jest tutaj nie o ideologiach jako takich, ale ich skrajnych interpretacjach. Dlatego też konieczne wydaje się wzięcie pod uwagę kwestii radykalizmu oraz ekstremizmu w badaniach nad terroryzmem. *Junctim* pomiędzy radykalizacją a terroryzmem zostało dostrzeżone choćby przez Unię Europejską, która w 2005 roku przyjęła strategię zwalczania terroryzmu. Strategia ta objęła cztery

plaszczyny, z których pierwsza dotyczy działań skierowanych ku przekonaniu obywateli UE, by ci nie popierali terroryzmu i ekstremizmu. O konieczności przeciwdziałania radykalizmowi mówi „Strategia UE w sprawie zwalczania radykalizacji postaw i rekrutacji do ugrupowań terrorystycznych”¹.

Konieczność podjęcia działań w sferze „świadomości” obywateli i ich postaw wobec organizacji terrorystycznych i propagowanych przez nie idei, a także metod ich upowszechniania dostrzeżono również w USA, gdzie w „Narodowej strategii zwalczania terroryzmu”² przyjętej przez USA w 2003 roku zakładano cztery płaszczyzny działania zawierające się w haśle: „4D” (*Defeat, Deny, Deminish, Defend*). *Deminish* (osłabianie) stanowi płaszczyzną przeciwdziałania terroryzmowi w sferze świadomości politycznej obywateli. Celem jest między innymi osłabienie środowiska terrorystycznego poprzez redukcję wpływów radykalizmu w jego zapleczu społeczno-ideologicznym.

Cechą charakterystyczną terminów „terroryzm”, „ekstremizm” i „radykalizm” jest ich niedookreślony zakres znaczeniowy skutkujący funkcjonowaniem wielu ich definicji. Kategorie te można analizować w perspektywie naukowej, potocznej i prawnej. Szczególnie w przypadku ekstremizmu i radykalizmu można wskazać na różne ich rozumienie z zaznaczeniem, iż w wielu przypadkach i krajach są one traktowane jako równoznaczne. Przykładem jest zawartość publikacji związanych z polskimi instytucjami odpowiedzialnymi za bezpieczeństwo kraju, gdzie w tych samych opracowaniach stosuje się zamiennie określenia: radykalizm, ekstremizm, skrajna lewica, lewacy, skrajna prawica³. Mimo jednak swej wymienności znaczeniowej ekstremizm należy traktować odmiennie niż radykalizm⁴. Radykalizm nie wyłącza swoich zwolenników z przestrzeni legalizmu. Można głosić radykalne hasła zmiany rzeczywistości i jednocześnie uznawać powszechnie przyjęte w danym systemie reguły i mechanizmy działania. Polityczni radykalni aktorzy opierają się przede wszystkim na „teoretycznej refleksji”, a nie na działaniach bezpośrednich z zastosowaniem przemocy⁵. „Radykalizm” defi-

¹ *The European Union Strategy for Combating Radicalisation and Recruitment to Terrorism* [<http://www.msz.gov.pl/resource/466d2bf9-c927-402d-9310-f0a25eb21d61>] (dostęp: 12.02.2106)].

² *National Strategy for Combating Terrorism* [https://www.cia.gov/news-information/cia-the-war-on-terrorism/Counter_Terrorism_Strategy.pdf] (dostęp: 12.02.2106)].

³ Przykładowo, w tekście: K. IZAK: *Zagrożenie terroryzmem i ekstremizmem w Europie na podstawie wybranych przykładów. Teraźniejszość, prognoza ewolucji i kierunki rozwoju*. „Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrznego” 2011, nr 5, s. 116—148.

⁴ Szerzej na ten temat: A. HOŁUB: *Współczesne partie radykalnej lewicy w Republice Federalnej Niemiec. Nowa rzeczywistość — stare cele?* Olsztyn 2013, s. 27—51.

⁵ R. TOKARCZYK: *Teoretyczna a praktyczna istota współczesnego ekstremizmu politycznego*. W: *Doktryny i ruchy współczesnego ekstremizmu politycznego*. Red. E. OLSZEWSKI. Lublin 2004, s. 16.

niowany jest jako „krańcowość, skrajność poglądów, metod”⁶, a także jako „postawa żądająca gruntownych zmian w istniejącym ustroju [...] odrzucająca dotychczasowy porządek społeczno-polityczny”⁷.

W kategorii radykalizmu politycznego mieszczą się zarówno myśl komunistyczna, jak i anarchistyczna czy faszystowska⁸. Jest to między innymi postawa negująca zastaną rzeczywistość połączona z postulatem „gruntownej zmiany istniejącego porządku politycznego” i propagowaniem skrajnych rozwiązań⁹. Pojęcie radykalizmu posłużyło do skonstruowania definicji ekstremizmu rozumianego jako krańcowy „zespół poglądów, idei, żądań bądź zachowań oznaczających się skrajnością wobec aktualnego układu sił politycznych”, a organizacje tego typu posiadają „radykalne elementy programowe” i postulują „radykalne zmiany struktury politycznej”¹⁰. Ugrupowania ekstremistyczne występują przeciwko aktualnemu systemowi politycznemu, a ich apel polityczny cechuje bezkompromisowość, niekonwencjonalność i „radykalizm w proponowanych rozwiązaniach”¹¹. Istotna jest uznawalność przemocy, jako środka i metody realizacji radykalnych haseł.

W ujęciu naukowym organizacje ekstremistyczne klasyfikowane są na podstawie kryteriów: przestrzennych (lewica — prawica), ideologicznych (treść apelu programowego), legitymizacyjnych (uznanie lub brak uznania dla panującego systemu)¹². Kryteria te można odnieść do diagnozowania ekstremalności partii politycznych, ale z zachowaniem istotnego postulatu łącznego stosowania kryteriów: przestrzennego (największa odległość od centrum), systemowego (negacja „demokracji liberalnej”), funkcjonalnego (strategia i zachowania polityczne oparte na zanegowaniu możliwości kompromisu)¹³.

⁶ Hasło „radykalizm” w: W. KOPALIŃSKI: *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych*. Warszawa 1983, s. 355.

⁷ Hasło „radykalizm” w: *Encyklopedia politologii*. Red. M. ŻMIGRODZKI. T. 4: *Myśl społeczna i ruchy polityczne współczesnego świata*. Red. M. MARCZEWSKA-RYTKO, E. OLSZEWSKI. Kraków 2000, s. 304; A. HOŁUB: *Ekstremizm polityczny. Radykalizm*. W: *Mały słownik politologii*. Red. S. OPARA. Toruń 2007.

⁸ Por. rozdział 13: *Przemoc jako metoda rozwiązywania problemów. Doktryny radykalne*, w: H. PRZYBYLSKI: *Politologia. Zarys problematyki*. Katowice—Warszawa 2004, s. 351—374.

⁹ B. BANKOWICZ: *Radykalizm*. W: *Słownik polityki*. Red. M. BANKOWICZ: Warszawa 1996, s. 228. Brak jest tu pojęcia ekstremizmu politycznego, natomiast występuje hasło „antysystemowość”, łączone często z ekstremizmem politycznym.

¹⁰ D. WINIARSKA-TWORÓG: *Ekstremizm*. W: *Encyklopedia politologii*. Red. M. ŻMIGRODZKI. T. 4..., s. 99.

¹¹ A. ANTOSZEWSKI: *Partie i systemy partyjne państw Unii Europejskiej na przełomie wieków*. Toruń 2008, s. 213.

¹² D. WINIARSKA-TWORÓG: *Ekstremizm...*, s. 99.

¹³ A. ANTOSZEWSKI: *Partie i systemy partyjne...*, s. 213.

Na płaszczyźnie naukowego dyskursu i badań ekstremizm i radykalizm jako pojęcia stosowane są zamiennie¹⁴. Obydwa pojęcia mogą wystąpić łącznie, gdy posługując się jednym pojęciem, wyjaśniamy drugie, czego przykładem jest stwierdzenie, iż radykalizm może oznaczać metodę dojścia do ekstremalnego celu¹⁵.

Interesujące ujmowanie kwestii rozdzielności radykalizmu i ekstremizmu występuje w formułowaniu zagrożeń dla systemu politycznego w Niemczech. Urząd Ochrony Konstytucji (Bundesamt für Verfassungsschutz) uznał, iż demokrację należy chronić przed wszelkimi organizacjami, które jej zagrażają faktycznie¹⁶. Można zatem ekstremizm definiować jako wszelkie „działania skierowane przeciwko podstawowym wolnościom systemu demokratycznego”¹⁷. Przedstawiciele UOK wprost stwierdzili zatem, że celem Urzędu nie jest zwalczanie organizacji i partii radykalnych, a ekstremistycznych, które dopuszczają aktywną walkę z demokratycznymi instytucjami państwa niemieckiego. Według UOK radykalne organizacje i partie znajdują się poza obszarem jego zainteresowania, dopóki respektują podstawowe zasady i wolności demokratycznego ładu RFN¹⁸.

Zjawisko ekstremizmu nie jest elementem konkretnej ideologii, lecz ma charakter uniwersalny. W politycznym ujmowaniu tego zagadnienia należy zauważyć, że można mówić o ekstremizmie lewicowym i prawicowym, których cechą wspólną i charakteryzującą ekstremizm w ogóle jest przemoc stanowiąca niedemokratyczny środek osiągania politycznych celów¹⁹. Podkreśla się, iż w ekstremizmie dopuszcza się stosowanie „metod i środków działania,

¹⁴ *Nauka o polityce*. Red. Z. BŁOK. Poznań 1987, s. 301. Pisząc o ekstremizmie i partiach ekstremalnych (lewicowych i prawicowych), Andrzej Antoszewski oraz Ryszard Herbut posługują się zamiennie określeniem radykalizmu, np. „partie radykalnej prawicy”. A. ANTO-SZEWSKI, R. HERBUT: *Systemy polityczne współczesnej Europy*. Warszawa 2006, s. 80—87, 100—101.

¹⁵ O takiej interpretacji radykalizmu i ekstremizmu pisze Gero NEUGEBAUER: *Extremismus -Rechtsextremismus-Linksextremismus: Einige Anmerkungen zu Begriffen, Forschungskonzepten, Forschungsfragen und Forschungsergebnissen*. In: *Rechtsextremismus in der Bundesrepublik Deutschland. Eine Bilanz*. Hrsg. W. SCHUBART, R. STÖSS. Bonn 2000, s. 18. W swoich badaniach powołuje się na dokonania Hansa D. Klingemanna i Franza U. Pappiego. Por. H.D. KLINGEMANN, F.U. PAPP: *Politischer Radikalismus. Theoretische Und methodische Probleme der Radikalismusforschung, dargestellt am Beispiel einer Studie anlässlich der Landtagswahl 1970 in Hessen*. München—Wien 1972.

¹⁶ R. STÖSS: *Rechtsextremismus im vereinten Deutschland*. Berlin 2000, s. 13.

¹⁷ *Ibidem*, s. 16.

¹⁸ *Glossar, Was ist der Unterschied zwischen radikal und extremistisch?* [http://www.verfassungsschutz.de/de/Glossar_FAQ/FAQ/ (dostęp:10.08.2012)].

¹⁹ A. WIRSCHING: „Przemoc przeciw przemocy?” — o ideologicznych założeniach ekstremizmu prawicowego i lewicowego po I wojnie światowej. W: *Skrajnie prawicowe ideologie w historii i współczesności*. Red. U. BACKES. Wałbrzych 2005, s. 56—71.

które nie zważają na ogólnie przyjęte normy postępowania, zwłaszcza nie-szanujących życia, wolności i praw obywatelskich”²⁰.

Ekstremizm oraz radykalizm łączone są ze zjawiskiem terroryzmu, a wspólnym elementem jest przemoc jako pozaprawny środek działania wykorzystywany do celów politycznych. Terroryzm, podobnie jak ekstremizm, jest pojęciem wieloznacznym i wielopłaszczyznowym. Zauważono, że „terroryzm traktować można jako ekstremalną metodę działania polegającą na stosowaniu szeroko rozumianej przemocy [...]”²¹, dotyczy on przy tym, działań „sprzecznych z prawem”²². O ile jednak ekstremiści stosują przemoc w celu zmiany systemu, o tyle dla terrorysty stosowanie przemocy ma przede wszystkim służyć celom propagandowym i wzbudzeniu strachu (zabij jednego, przeraź dziesięć tysięcy)²³.

Podobnie zjawisko terroryzmu i jego przejawów ujmuje rosyjska ustawa „O zwalczaniu działalności ekstremistycznej”²⁴. Definicja ekstremizmu, utożsamianego z pojęciem działalności ekstremistycznej, wskazuje na aktywność organizacji społecznych i religijnych, mediów, osób, które planują, organizują, przygotowują i popełniają czyny mające na celu:

- zmianę, na drodze przemocy, porządku konstytucyjnego i naruszenie integralności Federacji Rosyjskiej;
- podważanie bezpieczeństwa Federacji Rosyjskiej;
- przejęcie władzy państwowej;
- tworzenie nielegalnych formacji zbrojnych;
- działalność terrorystyczną;
- podburzanie do nienawiści rasowej, narodowej lub religijnej, a także do niepokojów społecznych związanych z przemocą lub wezwanie do takiej przemocy;
- uwłaczanie godności narodowej;
- powodowanie, motywowanych ideologicznie, masowych zamieszek, aktów chuligaństwa i wandalizmu,

²⁰ R. SCRUTON: *Słownik myśli politycznej*. Poznań 2002, s. 90. Autor w haśle „radykalizm” stwierdza, że „kojarzenie radykalizmu z ekstremizmem nie jest tak nieuzasadnione, jak mogłoby się wydawać”. Ibidem, s. 331.

²¹ Tak traktuje terroryzm Sebastian Wojciechowski, przedstawiciel Centrum Szkolenia Straży Granicznej w Kętrzynie, za: R. LEONOWICZ: *Straż Graniczna wobec terroryzmu — Wybrane zagadnienia materialno-prawne*. W: *Jakość w działaniach na rzecz bezpieczeństwa wewnętrznego państw Grupy Wyszehradzkiej z perspektywy europejskiej*. Red. P. MAJER, M. SITEK. Józefów 2011, s. 422.

²² Ibidem.

²³ *Encyklopedia terroryzmu*. [Red. A. ZASIECZNY]. Warszawa 2004, s. 11—13.

²⁴ Ustawa federalna nr 114-FZ z dnia 25 lipca 2002 „O zwalczaniu działalności ekstremistycznej” (Zmieniona w dniu 27 lipca 2006 r., 10 maja i 24 lipca 2007 r. i 29 kwietnia 2008 r.) [<http://www.rg.ru/2002/07/30/extremizm-dok.html> (22.01.2014)].

- powodowanie rasowej, religijnej lub narodowej nienawiści lub wrogości, a także nienawiści lub wrogości wobec grupy społecznej;
- propagowanie segregacji, wyższości lub niższości obywateli ze względu na ich religię, przynależność do grupy społecznej, rasowej, etnicznej, religijnej lub etnicznej i językowej²⁵.

Ekstremizm polityczny czy religijny w odróżnieniu od radykalizmu idzie o wiele dalej w warstwie idei i celów. Nie tyle, że wymaga zasadniczych zmian w systemie, pozostawiając go w swych podstawowych ramach, ile dąży do jego całkowitej zmiany na inny. Radykalizm postuluje dogłębną modyfikację systemu politycznego, ekstremizm odrzuca go w całości. Radykalizm w metodzie i środkach pozostaje w sferze uznawalności przez dany system, ekstremizm posługuje się (choć nie tylko) środkami i metodami pozaprawnymi, nieuznanymi w rzeczywistości, w której funkcjonuje. Dlatego też ekstremizm zbliżony jest do zjawiska terroryzmu, a w części z nim się pokrywa.

Organizacje, partie i ruchy, posługujące się metodami terrorystycznymi posiadają *ex definitio* podbudowę ideologiczną dla swych działań i celów. W przestrzeni spektrum lewica—prawica ideologie te znajdują się w większym lub mniejszym oddaleniu od umiarkowanego centrum, zbliżając się ku skrajnej prawicy lub lewicy. Dotyczy to przede wszystkim komunizmu (grupy i organizacje lewackie), partii i myśli lewicowo-libertariarnych (nowe ruchy społeczne, ekologizm), a także nacjonalizmu, noefaszyzmu i neonazizmu.

Popularną wśród radykałów i ekstremistów lewicowych doktryną polityczną, której apogeum zauważalne jest od lat sześćdziesiątych do końca lat siedemdziesiątych XX wieku był maoizm i chiński model komunizmu. Dominacja tej doktryny wynikała z krytycznej, wśród Nowej Lewicy, oceny socjalizmu propagowanego przez ZSRR. Istotnymi wartościami tej doktryny były nie tylko ocena rzeczywistości i wyznaczone cele (pożądany system), ale także praktyka działania, do której należy zaliczyć rewolucję kulturalną w Chinach prowadzoną przez Mao Tsetunga przy wydatnej pomocy młodzieży. Myśl Mao Tsetunga wyrastała z marksizmu, jednakże wniósł on nowe elementy dotyczące głównie bazy politycznej rewolucji. Komunizm miał mieć charakter chłopski, a nie robotniczy czy też robotniczo-chłopski. Stąd swoisty kult wsi i pracy fizycznej. Państwo i kultura miały stać się emanacją kultury chłopskiej, a wojna winna mieć zawsze charakter ludowy²⁶. Według Mao Tsetunga władza powinna być zdobyta w drodze rewolucji opartej zarówno na przemocy, jak i propagandzie. Z tego wywodzi się myśl o „władzy wyrastającej z lufy karabinu”. Przy czym preferowaną formą miała być walka zbrojna

²⁵ Ibidem.

²⁶ R. TOKARCZYK: *Współczesne doktryny polityczne*. Kraków 2000, s. 235.

i wyznaczenie prymatu czynu nad myślą. W dążeniu do zbudowania systemu komunistycznego istotną rolę miał odgrywać „nowy człowiek” ukształtowany przez politykę państwa ludowego. Wychodząc z założenia, iż praca intelektualna degeneruje moralność człowieka, starano się wychowywać młodych ludzi w duchu szacunku dla pracy fizycznej.

Istotnymi elementami tej doktryny były hasła oraz praktyka związane z ideą egalitaryzmu, które przejawiały się we wprowadzeniu kolektywizmu koszarowego, gdzie każdy pracujący miał mieć zapewnione minimum materialnego bytu (podstawowa porcja ryżu, jednakowe dla wszystkich mieszkanie), a także podlegał uniformizacji i unifikacji ubioru²⁷. Na skalę międzynarodową w maoizmie zakładano sprzeczność i konflikt pomiędzy bogatą Północą a biednym Południem — globalną wioską. Stąd też hasło permanentnej rewolucji, które zbieżne było z hasłami głoszonymi przez trockistów. Maoizm stał się dominującą doktryną państwową w Chińskiej Republice Ludowej, Koreańskiej Republice Ludowo-Demokratycznej, a także w Albanii. Szczególnie jaskrawym przykładem skutków prób urzeczywistnienia maoizmu była Kambodża okresu rządów Pol Pota i Czerwonych Khmerów.

Doktryną polityczną, która w swych początkach w warstwie praktycznej wyrażała akceptację przemocy jako środka i metody osiągania celów, a jednocześnie narzędzia propagandy (propaganda czynem), był anarchizm. Cechą charakterystyczną anarchizmu jest jego wielonurtowość przejawiająca się w różnym sposobie ujmowania zagadnień podejmowanych przez tę doktrynę. Możliwe jest wyróżnienie podstawowych elementów anarchizmu dotyczących jego stosunku do władzy, państwa, formy zmiany społecznej czy stosunków społecznych. Podstawowym elementem doktryny jest krytyczna postawa wobec instytucji władzy i państwa. Państwo jest uznawane za wroga wolności człowieka. Narzuca mu bowiem pewne reguły zachowania i podporządkowuje sobie, również z wykorzystaniem przymusu, jednostkę, co zgodnie z ideą anarchizmu jest zasadniczo nie do przyjęcia. Takie instytucje, jak Kościół i religia, są odrzucane z tych samych względów. Jednym z najistotniejszych haseł jest wolność jednostki, stąd też przywiązanie do idei indywidualizmu ograniczanego w niektórych nurtach anarchizmu, na przykład w jego kolektywistycznej wersji. Człowiek powinien mieć w myśl tej doktryny swobodę wyboru w tworzeniu czy przystępowaniu do wszelkich form organizacyjnych istniejących w ramach społeczeństwa. Odrzucana jest jednakże organizacja państwa, a nawet Kościoła.

W katalogu podstawowych wartości tej doktryny znajduje się także idea zmiany i form oraz środków dojścia do celów. Centralnym elementem są w tym wypadku aktywizm i propagowanie prymatu akcji bezpośrednich

²⁷ P. ZABORNY: *Wiedza o polityce*. Łuków 2009, s. 123.

przejawiających się w manifestacjach, wiecach przekształcających się często w zamieszki i starcia z przeciwnikami politycznymi lub służbami porządkowymi. Należy zwrócić uwagę na to, że na przełomie XIX i XX wieku dominowała w ruchu anarchistycznym aprobata działań opartych na przemocy indywidualnej. Uznając, że państwo używa przemocy i środków opresyjnych wobec społeczeństwa, anarchiści doszli do wniosku, że społeczeństwo (w tym anarchiści) może używać przemocy wobec przedstawicieli państwa.

Aprobata przemocy wywiedziona z przedstawionej przesłanki cechuje powstały we Włoszech w latach sześćdziesiątych XX wieku nurt polityczny autonomizmu, który łączy elementy doktryny marksistowskiej i anarchistycznej. Elementem wspólnym jest uznanie teorii walki klas, przy czym istotną rolę w tej walce odgrywają nie tylko robotnicy, lecz także bezrobotni i środowisko studenckie. Autonomiści traktowani jako skrajna lewica uznają konieczność stworzenia bezklasowego społeczeństwa komunistycznego. W praktyce działania autonomiści skupiają się na propagowaniu akcji bezpośrednich, stając się zauważalnym elementem manifestacji ruchów i organizacji emancypacyjnych (feminizm, LGBT), a także szerokiego nurtu antyglobalistycznego.

Współcześnie autonomiści, traktowani są jako heterogeniczny ruch połączony nieuznawalnością struktur władzy, norm i autorytetu państwa. Z ogólnej zasady niezależności wynika przyjęcie nazwy „autonomizm”. Grupy te charakteryzują się także negacją systemu, a w szczególności antyfasyzmem, antykapitalizmem i „antypatriarchalizmem”. Uznaje się przy tym, iż są one odpowiedzialne za stosowanie takich form przemocy, jak: podpalenia, naruszenia nietykalności cielesnej, sprowadzanie zagrożeń dla ruchu drogowego i kolejowego²⁸. Przemoc skierowana jest zarówno przeciwko osobom (polityczni przeciwnicy), jak i instytucjom (budynki, środki transportu). Ich udział w demonstracjach powoduje eskalację wydarzeń i związany bywa ze starciami nie tylko z jednostkami strzegącymi porządku, jak policja, ale także z przeciwnikami politycznymi, przy czym stosowane metody bezwzględnej przemocy skutkują w trakcie wywoływanych przez autonomistów zamieszek ulicznych dużą liczbą rannych przeciwników oraz przedstawicieli policji²⁹. Charakterystyczna jest przyjęta przez autonomistów szczególnie włoskich i niemieckich, taktyka „czarnego bloku”, polegająca na działaniach w zwartej zuniformizowanej grupie, której ważnym elementem jest czarna barwa ubioru, zamaskowanie, zasłonięcie twarzy chustą, przyciemnione okulary, czapka z długim daszkiem (ochrona przed identyfikacją przez miejski dozór wideo) i kaptur.

²⁸ *Verfassungsschutzbericht 2004*. Bonn 2005, s. 131.

²⁹ W trakcie starć tzw. czarnego bloku z policją w dniu 1 maja 2004 r. w Berlinie rannych zostało 192 policjantów. *Verfassungsschutzbericht 2004...*, s. 135. W trakcie demonstracji i starć autonomistów z policją w Hamburgu 21 grudnia 2013 r. ranniono ponad 160 funkcjonariuszy. *Verfassungsschutzbericht 2013*. Berlin 2014, s. 145.

Doktryną polityczną stanowiącą szeroką podstawę ideologiczną ruchów i grup skrajnie lewicowych jest komunizm, którego hasła formułowali między innymi Karol Marks, Fryderyk Engels, Włodzimierz Lenin czy Józef Stalin. Najbardziej wpływowym wariantem ideologii komunizmu jest myśl marksistowska określana mianem „komunizmu naukowego”, gdyż według jego twórców założenia tej doktryny zostały oparte na naukowej analizie procesu rozwoju społeczeństwa i na podstawie tej też analizy podjęto próbę dowiedzenia słuszności założeń doktryny.

Najistotniejszymi elementami tej doktryny z perspektywy niniejszego opracowania są: prawo sprzeczności, teoria walki klas oraz rewolucja społeczna. Przyjęcie założenia, zgodnie z którym w każdej całości czy procesie współistnieją określone przeciwieństwa, jest wykorzystywane podczas analizy zjawisk społecznych. Walka przeciwieństw stanowi najważniejszy czynnik rozwoju. Marksisci uznali, iż w dziejach społeczeństwa występuje konflikt pomiędzy klasą posiadającą (kapitałiści) i nieposiadającą (proletariat) środki produkcji. Walka ta przebiega w płaszczyznach: politycznej, ekonomicznej i ideologicznej. Zmiana formacji politycznej będąca skutkiem walki klasowej, to dla Marksa zarówno rewolucja społeczna, wyrażająca się w likwidacji starego społeczeństwa, jak i rewolucja polityczna, z jaką związane jest obalenie dotychczasowej (starej) władzy³⁰. Pożądaną rzeczywistością, do której mieli zmierzać zwolennicy tej doktryny, było bezklasowe społeczeństwo, brak własności prywatnej środków produkcji oraz ostateczna likwidacja aparatu przymusu i państwa.

W aspekcie rewolucji istotny jest stosunek współczesnych partii komunistycznych do kwestii rewolucji opartej na przemocy oraz osiągnięciu efektów rewolucyjnych bez posługiwania się środkami siłowymi. Według K. Marksa i F. Engelsa, podjęcie zbrojnego oporu ze strony klasy uciskanej jest możliwe w przypadku stosowania środków militarnych do dławienia jej ruchu politycznego³¹. Uznano zatem, iż skoro system stosuje przemoc wobec obywateli, to można adekwatnie posługiwać się podobną formą walki politycznej. Działająca w RFN Marksistowsko-Leninowska Partia Niemiec zawarła w swym programie następujące stwierdzenie: „Klasa robotnicza życzy sobie rewolucji bez przemocy. Ale władza monopoli i ich państw opiera się na aparacie przemocy, a zatem ich obalenie może być związane z przemocą. Zatem klasa robotnicza na czele ze swą partią musi być gotowa do zbrojnego powstania”³².

³⁰ A. HOŁUB: *Komunizm. W: Podstawowe kategorie polityki*. Red. S. OPARA, D. RADZISZEWSKA-SZCZEPANIAK, A. ŻUKOWSKI. Olsztyn 2005, s. 367.

³¹ L. STANKIEWICZ: *O partii marksistowsko-leninowskiej*. Olsztyn 1986, s. 138; A. HOŁUB: *Współczesne partie radykalnej lewicy Republiki Federalnej Niemiec. Nowa rzeczywistość — stare cele?* Olsztyn 2013, s. 113.

³² *Program der Marxistisch-Leninistischen Partei Deutschlands*. Essen 2000, s. 22.

Radykalizm i ekstremizm skrajnie prawicowy skupiają wiele nurtów i doktryn politycznych nawiązujących zasadniczo do nacjonalizmu oraz rasizmu. Są to przede wszystkim faszyzm (neofaszyzm) i nazizm (neonazizm), a także rasizm.

Współczesny rasizm kształtował się od XIX wieku, a czołowym jego teoretykiem był Artur de Gobineau, który twierdził, iż na dzieje ludzkości zasadniczy wpływ miał podział na rasy wyższe i niższe oraz ich krzyżowanie się³³. Rasy wyższe w jego teorii rozwijają się szybciej niż niższe. Ponadto zwracał uwagę na znaczenie „czystości rasy”, która jest czynnikiem wzmacniającym wspomniany rozwój. Poszczególne rasy — biała, czarna, czerwona — klasyfikował według cech fizycznych, psychicznych i umysłowych. Według Gobineau najlepiej rozwiniętą i posiadającą cechy przywódcze (rasa panów) była aryjska rasa biała, której emanacją miał być naród niemiecki. Należy zauważyć, że teoria ras wraz z ich hierarchizacją stanowi podstawę ideologii rasizmu. Istotnym elementem jest tu także postulat czystości krwi zabraniający „krzyżowania” się ras oraz możliwość ich wyodrębniania na podstawie cech zewnętrznych. Status konkretnego człowieka jest uzależniony od rasy, do której ten należy. Stąd też rasizm daleki jest od idei egalitaryzmu, a jeśli już wskazuje się na hasło równości i tożsamyh praw, to w obrębie jednej i tej samej rasy. W sytuacji społeczeństwa wielorasowego, w myśl ideologii rasistowskiej, powinno ono być zorganizowane hierarchicznie z zastosowaniem kryterium przynależności rasowej. Państwo oraz system prawa powinny utrzymywać i strzec zasady segregacji rasowej, gdzie część społeczeństwa poddawana ma być dyskryminacji. Rasizm w swej praktyce działania dopuszcza stosowanie środków i metod opartych na przemoc³⁴.

Silne akcenty rasistowskie można odnaleźć w niemieckiej doktrynie narodowo-socjalistycznej, na którą wpływ mieli w tym zakresie Johann Gottlieb Fichte (Niemcy jako najbardziej i najwcześniej rozwinięty naród), Friedrich Wilhelm Nietzsche (idea nadczłowieka), Richard Wagner (antysemicka teza o Żydach jako elemencie rozkładowym) oraz Houston Stewart Chamberlain (przodująca rasa teutońska).

Historyczny nazizm opierał się na uznaniu rasizmu, zasady wodzostwa i państwa totalitarnego. W ramach tezy o absolutnej wyższości rasy nordyckiej głoszone hasło niemieckiego narodu panów (*Herrenvolk*). Emanacją silnego państwa i narodu był silny wódz. Istotny element doktryny stanowił kult siły i walki dopuszczający działanie metodami opartymi na przemoc, zarówno w polityce państwa nazistowskiego na arenie międzynarodowej, jak i wobec politycznych przeciwników wewnątrz państwa niemieckiego.

³³ R. TOKARCZYK: *Współczesne doktryny...*, s. 307.

³⁴ *Ibidem*, s. 301.

Współczesny neonazizm odwołuje się do założeń rasistowskich, lecz mowa jest w tym przypadku o paneuropeizmie i narodach europejskich, a nie pangermanizmie, który koncentrował się na Germanach. Za cechę charakterystyczną można uznać, także łączoną z rasizmem, teorię darwinizmu społecznego. Istotnym jej elementem pozostaje nawiązujący do źródeł doktryny — antysemityzm. Cechę charakterystyczną neonazizmu stanowi także aktywizm i promowanie działań bezpośrednich.

Faszyzm, traktowany jako doktryna polityczna państwa, zaistniał we Włoszech jeszcze przed pojawieniem się doktryny nazistowskiej w Niemczech. Zawierał on zbieżne elementy w warstwie ideowej, by wymienić najważniejsze: kwestia silnego państwa, zasada wodzostwa czy silny nacjonalizm. Państwo (*stato totale*) potraktowano jako absolut, któremu jednostka winna była się w pełni podporządkować. Na czele takiego państwa stanąć miał silny wódz, a jego władza oparta być miała na zasadzie wodzowskiej. W ramach państwa mogło się rozwijać społeczeństwo traktowane jako wspólnota narodowa i rasowa. Bardziej jednak niż w Niemczech nawiązywano do wspólnoty ducha i kultury niż krwi. Obecny był tu jednak kult walki i siły łączy z militarystką, przejawiający się w wymiarze międzynarodowym, w dążeniu do zaspokojenia imperialnych ambicji państwa. Faszyzm negował demokrację, parlamentaryzm i promował działania bezpośrednie z akceptacją metod opartych na przemocy.

Współczesny neofaszyzm nawiązuje do zasady silnego państwa, zasady wodzostwa i nacjonalizmu. Ponadto w neofaszyzmie zauważalne są postulaty ograniczenia lub zniesienia praw obywatelskich dla określonych grup mniejszościowych (mniejszości narodowościowe, etniczne, grupy społecznie upośledzone), wprowadzenia monopolu jednej faszystowskiej partii, z jednoczesnym pozostawieniem podstawowych zasad systemu demokratycznego zapisanego w ustawach zasadniczych³⁵.

Wśród nowych ruchów, o których należy wspomnieć, do najistotniejszych można zaliczyć ekologizm powstały pod koniec XX wieku. Ideologia ta w swym centrum stawia przyrodę, którą w swej hierarchii ważności plasuje przed człowiekiem. Człowiek, zgodnie z koncepcją ekologizmu, nie może dominować nad przyrodą, lecz winien współżyć z nią w harmonii. Społeczeństwo stanowi zagrożenie dla środowiska naturalnego, stąd hasło „społeczeństwa ekologicznego” podporządkowującego się potrzebom natury. Koncepcja państwa w ekologizmie uzależniona jest od nurtu politycznego, z którym jest on związany — ekosocjalizmu, ekoanarchizmu, ekofaszyzmu, ekoliberalizmu.

Antyglobalizm rozumiany jako szerokie spektrum krytyki negatywnych aspektów procesu(ów) globalizacji stanowi wielowymiarowy ruch, w którym

³⁵ Neofaszyzm w: [<http://encyklopedia.pwn.pl/haslo/neofaszyzm;3946604.html>] (dostęp: 22.02.2015)].

znajdują się elementy akceptujące sięganie po przemoc w swoich działaniach. Przemoc ta (lub groźba jej użycia) jest akceptowana zwłaszcza wśród radykalnych odłamów tego ruchu i kierowana przede wszystkim przeciwko przedstawicielom państw lub podmiotom uznawanym za odpowiedzialne za przebieg globalizacji.

Ruch antyglobalistyczny jest niejednorodny ideowo i organizacyjnie. Łączy zwolenników zarówno skrajnej lewicy, jak i skrajnej prawicy. Są w nim „grupy anarchistyczne, [...] organizacje ekologiczne, ruch feministyczny, stowarzyszenia, ruchy i organizacje chłopskie, związki zawodowe, ruchy pacyfistyczne i antimilitarystyczne, niektóre ugrupowania katolickie i chrześcijańskie itd.”³⁶. Zarówno radykalna prawica, jak i radykalna lewica poddają globalizację krytyce z innych, odmiennych płaszczyzn ideowych. Inne są również przyczyny, dla których te dwa „radykalizmy” znalazły się w szerokim ruchu antyglobalistycznym. Globalizacja oceniana z perspektywy radykalnej lewicy, to „nasilona ekonomiczna ekspansja koncernów i polityczny dyktat wielkich mocarstw [...]”³⁷. Umożliwia ona ekspansję kapitalizmu w formie imperializmu, stanowiąc swoistą formę kamuflażu dla dążeń takich państw, jak USA czy Japonia. Otwarcie rynków narodowych i nawiązywanie międzynarodowej współpracy politycznej ujmowane jest w tym nurcie jako „dyktat wielkich mocarstw”, „wzysk ekonomiczny narodów” i „przejmowanie kontroli nad zasobami naturalnymi”³⁸. Negatywnej ocenie poddano ONZ i NATO, stwierdzając, że służą one jedynie „światowemu imperializmowi”³⁹. Rozwój globalizacji to także narastająca degradacja środowiska naturalnego, a także deficyt demokracji rozumianej, jako szeroka partycypacja społeczeństw w procesach decyzyjnych ich dotyczących, w tym kierunków rozwoju samej globalizacji. Antyglobaliści negują działalność takich ponadnarodowych organizacji, jak: Unia Europejska, Bank Światowy (WB), Międzynarodowy Fundusz Walutowy (IMF) czy Światowa Organizacja Handlu (WTO). W nurcie antimilitarystycznym antyglobaliści wyrażają sprzeciw wobec NATO, a także interwencji tej organizacji w innych państwach (Afganistan — ISAF) i działań USA w Iraku. Globalizacja ma według antyglobalistów konfliktogenny charakter, czego przykładem jest rywalizacja ekonomiczna pomiędzy USA, UE i Japonią.

Radykalna lewica wskazuje ponadto na ponadnarodowy (nienarodowy) charakter Unii Europejskiej. Jednym podstawowych haseł antyglobalistycz-

³⁶ J. URBAŃSKI: *Koalicja Grup Wolnościowych „Antyszczyt Wa29”*. *Alterglobalizm, antyglobalizm — co to takiego?* [<http://ibw.com.pl/modules/xfsection/article.php?articleid=126>] (dostęp: 28.10.2005)].

³⁷ *Program Komunistycznej Partii Polski* [<http://www.kompol.type.pl/dokumprog.html>] (dostęp: 25.10.2005)].

³⁸ Ibidem.

³⁹ Ibidem, s. 17, 18.

nych jest zarzut, iż globalizacja stanowi zaprzeczenie demokracji, stając się „nowym totalitaryzmem”.

Cechą wspólną apelu antyglobalistycznego zarówno radykalnej prawicy, jak i radykalnej lewicy jest nacisk na kwestie ekonomiczne i społeczne skutki tego procesu. Wspólny jest „wróg”, czyli wspomniane już podmioty gospodarki światowej⁴⁰. Tu sprzeciw wywołuje z jednej strony niezależność tych przedsiębiorstw w stosunku do państw, w których mieszczą się ich filie (prawica radykalna), a z drugiej dążenie do maksymalizacji zysku często kosztem pracowników i środowiska (lewica radykalna).

Fundamentalizm religijny stanowi na początku XXI wieku szczególny czynnik sprzyjający akceptacji działań opartych na przemocy. Do najistotniejszych problemów w skali globalnej zaliczyć można różnice religijno-kulturowe ujmowane w haśle „zderzenia cywilizacji”. Medialny wizerunek współczesnych zagrożeń globalnych zdominowany został przez terroryzm o podbudowie religijnej. Interpretując fundamentalizm, wskazuje się na łączenie go z postawami ekstremistycznymi, a także dopuszczaniem metod terrorystycznych, które mają skutecznie prowadzić do celu, jakim jest powrót do fundamentów danej religii czy ideologii⁴¹. Akceptacja przemocy widoczna jest w radykalnie fundamentalistycznych środowiskach zarówno współczesnych chrześcijan, jak i muzułmanów czy żydów. Radykałowie ci starają się przestrzegać rygorystycznie świętych ksiąg stanowiących podwaliny tych religii.

Fundamentalizm żydowski (izraelski) opiera się na negacji laickiego państwa oraz nacjonalizmu⁴². Celem jest ustanowienie Izraela jako państwa wyznaniowego w kształcie i zasięgu biblijnej Ziemi Obiecanej. Stąd też krytyka radykałów i ich odmowa legitymizacji aktualnego systemu politycznego tego państwa.

Radykałowie chrześcijańscy, w szczególności protestanci amerykańscy, reagują na zmiany modernistyczne w otaczającej ich rzeczywistości. Odrzucają nauczanie darwinizmu, stając na stanowisku kreacjonizmu, przy tym absolutyzują zasady Pisma Świętego, traktując Słowo Boże jako niekwestionowany autorytet w każdej sprawie⁴³. W środowisku tym możliwa jest akceptacja działań opartych na przemocy zwróconej przeciwko tym, którzy łamią podstawowe zasady określone przez religię.

Fundamentalizm muzułmański ukształtował się dopiero w XVIII wieku, a jego początki związane są z działalnością Muhammada Ibn Abd al-Wahhaba, który stworzył założenia ideologiczne polityczno-religijnego ruchu

⁴⁰ P. CISZEWSKI: *Alterglobalizm się zdewaluował?* [<http://www.lewica.pl/?dzial=teksty&id=443> (dostęp: 20.10.2005)]

⁴¹ R. BORKOWSKI: *Terroryzm ponowoczesny. Studium z antropologii polityki*. Toruń 2011, s. 74.

⁴² Ibidem, s. 94.

⁴³ Z. KUNICKI: *Fundamentalizm religijny*. W: *Podstawowe kategorie polityki...*, s. 146.

wahabitów (nusajryci). Nawoływał on do powrotu do źródeł islamu wraz ze ścisłym przestrzeganiem jego zasad (Koran i Tradycja). Był przeciwnikiem jakiegokolwiek modernizmu, odmienności religijnej i heretyzmu. Uznawał, że należy rygorystycznie przestrzegać prawa muzułmańskiego⁴⁴. Dzięki związaniu z dynastią rządzącą w Arabii Saudyjskiej ruch ten uzyskał silne wsparcie materialne i zaplecze polityczno-państwowe. Istotnym ruchem, nawołującym w swych hasłach do powrotu do podstawowych zasad religii stał się na przełomie XX i XXI wieku salafizm (arab. *salaf* — przodkowie). Powrót do podstaw religii skutkuje uznawaniem wyłącznie prawa koranicznego z jednoczesną negacją prawa stanowionego. Rygorystycznemu przestrzeganiu zasad religijnych towarzyszy hasło izolacji od niemuzułmanów. W ten sposób propagowana jest idea paralelnego świata muzułmańskiego w społeczeństwie Zachodu⁴⁵. Celem działalności salafitów jest utworzenie państwa teokratycznego z likwidacją swobód i wolności stanowiących podstawę systemu demokratycznego.

Na charakter i współczesny kształt fundamentalizmu islamskiego duży wpływ wywarli przywódcy powstałego w 1928 roku Bractwa Muzułmańskiego — Hasan Al-Banna oraz Sajjid Kutb (Qutb). Celem tej organizacji stało się utworzenie państwa opartego na Koranie jako jego konstytucji oraz „porządku muzułmańskiego” opartego na prawie religijnym⁴⁶. Sajjid Kutb głosił konieczność zwalczania nieislamskich rządów, które uznawał za hereetyckie. Także w jego hasłach widoczny jest postulat separacji od niewiernych i tworzenia równoległego muzułmańskiego społeczeństwa (muzułmańskich przestrzeni). Myśliciel ten głosił potrzebę walki (święta wojna/szczególny wysiłek — dżihad), której celem byłoby utworzenie systemu opartego na kalifacie, zaprowadzenie szariatu i ogólne panowanie islamu.

Radykalne doktryny polityczne oraz fundamentalizm religijny stały się w XX i XXI wieku dogodnym środowiskiem ideowym dla akceptacji przemocy jako narzędzia osiągnięcia celów politycznych. Współczesny terroryzm wyrasta z akceptacji przemocy i związany jest z systemem ideologicznym (politycznym, religijnym). Stąd też konieczność przygotowywania nie tylko systemów i procedur chroniących przed zagrożeniami o charakterze terrorystycznym oraz instytucji zwalczających terroryzm (kontrterroryzm), ale przede wszystkim prowadzenie działań zmierzających do zwalczania wpływów radykalizmów i ekstremizmów.

⁴⁴ Por. hasło: wahabici w: *Leksykon religii. Zjawiska — dzieje — idee*. Red. K. WALDENFELS. Warszawa 1997, s. 504.

⁴⁵ *Verfassungsschutzbericht 2013...*, s. 221.

⁴⁶ H.A. JAMSHEER: *Historia powstania islamu jako doktryny społeczno-politycznej*. Warszawa 2009, s. 184.

Bibliografia

- ANTOSZEWSKI A.: *Partie i systemy partyjne państw Unii Europejskiej na przełomie wieków*. Toruń 2008.
- ANTOSZEWSKI A., HERBUT R.: *Systemy polityczne współczesnej Europy*. Warszawa 2006.
- BANKOWICZ B.: *Radykalizm*. W: *Słownik polityki*. Red. M. BANKOWICZ. Warszawa 1996.
- BORKOWSKI R.: *Terroryzm ponowoczesny. Studium z antropologii polityki*. Toruń 2011.
- CISZEWSKI P.: *Alterglobalizm się zdewaluował?* [<http://www.lewica.pl/?dzial=teksty&id=443>] (dostęp: 20.10.2005)].
- Myśl społeczna i ruchy polityczne współczesnego świata*. Red. M. MARCZEWSKA-RYTKO, E. OLSZEWSKI. Kraków 2000.
- Encyklopedia terroryzmu*. [Red. A. ZASIECZNY]. Warszawa 2004.
- Glossar, Was ist der Unterschied zwischen radikal und extremistisch?* [http://www.verfassungsschutz.de/de/Glossar_FAQ/FAQ/] (dostęp: 10.08.2012)].
- HOLUB A.: *Współczesne partie radykalnej lewicy w Republice Federalnej Niemiec. Nowa rzeczywistość — stare cele?* Olsztyn 2013.
- HOLUB A.: *Ekstremizm polityczny. Radykalizm*. W: *Mały słownik politologii*. Red. S. OPARA. Toruń 2007.
- HOLUB A.: *Komunizm*. W: *Podstawowe kategorie polityki*. Red. S. OPARA, D. RADZISZEWSKA-SZCZEPANIAK, A. ŻUKOWSKI. Olsztyn 2005.
- HOLUB A.: *Współczesne partie radykalnej lewicy w Republice Federalnej Niemiec. Nowa rzeczywistość — stare cele?* Olsztyn 2013.
- IZAK K.: *Zagrożenie terroryzmem i ekstremizmem w Europie na podstawie wybranych przykładów. Teraźniejszość, prognoza ewolucji i kierunki rozwoju*. „Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrznego” 2011, nr 5, s. 116—148.
- JAMSHEER H.A.: *Historia powstania islamu jako doktryny społeczno-politycznej*. Warszawa 2009.
- KLINGEMANN H.D., PAPPI F.U.: *Politischer Radikalismus. Theoretische und methodische Probleme der Radikalismusforschung, dargestellt am Beispiel einer Studie anlässlich der Landtagswahl 1970 in Hessen*. München—Wien 1972.
- KOPALIŃSKI W.: *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych*. Warszawa 1983.
- KUNICKI Z.: *Fundamentalizm religijny*. W: *Podstawowe kategorie polityki*. Red. S. OPARA, D. RADZISZEWSKA-SZCZEPANIAK, A. ŻUKOWSKI. Olsztyn 2005.
- Leksykon religii. Zjawiska — dzieje — idee*. Red. K. WALDENFELS. Warszawa 1997.
- LEONOWICZ R.: *Straż Graniczna wobec terroryzmu — Wybrane zagadnienia materialno-prawne*. W: *Jakość w działaniach na rzecz bezpieczeństwa wewnętrznego państw Grupy Wyszehradzkiej z perspektywy europejskiej*. Red. P. MAJER, M. SITEK. Józefów 2011.
- National Strategy for Combating Terrorism* [https://www.cia.gov/news-information/cia-the-war-on-terrorism/Counter_Terrorism_Strategy.pdf] (dostęp: 12.02.2106)].
- Nauka o polityce*. Red. Z. BŁOK. Poznań 1987.
- NEUGEBAUER G.: *Extremismus-Rechtsextremismus-Linksextremismus: Einige Anmerkungen zu Begriffen, Forschungskonzepten, Forschungsfragen und Forschungsergebnissen*. In: *Rechtsextremismus in der Bundesrepublik Deutschland. Eine Bilanz*. Hrsg. W. SCHUBART, R. STÖSS. Bonn 2000.
- Program der Marxistisch-Leninistischen Partei Deutschlands*. Essen 2000.
- Program Komunistycznej Partii Polski* [<http://www.kompol.type.pl/dokumprog.html>] (dostęp: 25.10.2005)].
- PRZYBYLSKI H.: *Politologia. Zarys problematyki*. Katowice—Warszawa 2004.

- SCRUTON R. : *Słownik myśli politycznej*. Przeł. T. BIEROŃ. Poznań 2002.
- STANKIEWICZ L.: *O partii marksistowsko-leninowskiej*. Olsztyn 1986, s. 138.
- STÖSS R.: *Rechtsextremismus im vereinten Deutschland*. Berlin 2000.
- The European Union Strategy for Combating Radicalisation and Recruitment to Terrorism* [<http://www.ms.gov.pl/resource/466d2bf9-c927-402d-9310-f0a25eb21d61> (dostęp: 12.02.2016)].
- TOKARCZYK R. : *Współczesne doktryny polityczne*. Kraków 2000.
- TOKARCZYK R.: *Teoretyczna a praktyczna istota współczesnego ekstremizmu politycznego*. W: *Doktryny i ruchy współczesnego ekstremizmu politycznego*. Red. E. OLSZEWSKI. Lublin 2004.
- URBAŃSKI J.: *Koalicja Grup Wolnościowych „Antyszczyt Wa29”. Alterglobalizm, antyglobalizm — co to takiego?* [<http://ibw.com.pl/modules/xfsection/article.php?articleid=126> (dostęp: 28.10.2005)].
- Ustawa federalna nr 114-FZ z dnia 25 lipca 2002 „O zwalczaniu działalności ekstremistycznej” (Zmieniona w dniu 27 lipca 2006 r., 10 maja i 24 lipca 2007 r. i 29 kwietnia 2008 r.) [<http://www.rg.ru/2002/07/30/extremizm-dok.html> (22.01.2014)].
- Verfassungsschutzbericht 2004*. Bonn 2005.
- Verfassungsschutzbericht 2013*. Berlin 2014.
- WINIARSKA-TWORÓG D.: *Ekstremizm*. W: *Myśl społeczna i ruchy polityczne współczesnego świata*. Red. M. MARCZEWSKA-RYTKO, E. OLSZEWSKI. Kraków 2000.
- WIRSCHING A.: „Przemoc przeciw przemocy?” — o ideologicznych założeniach ekstremizmu prawicowego i lewicowego po I wojnie światowej. W: *Skrajnie prawicowe ideologie w historii i współczesności*. Red. U. BACKES. Wałbrzych 2005, s. 56—71.
- ZABORNY P.: *Wiedza o polityce*. Łuków 2009.